

Uusi näkökulma kylmään sotaan

Sari Autio-Saraso
Katalin Miklóssy

Berliinin muurin murtuminen 20 vuotta sitten oli maailmaa mullistanut tapahtuma. Maailma, sellaisena kuin sen tunsimme, tuntui muuttuneen yhdessä yössä. Tosiasiassa kyse oli kuitenkin pitkästä ja monimutkaisesta prosessista, jonka lopputulos oli se, että kylmä sota päättyi ja siihen asti vallinnut maailman kahtiajako katosi itäblokin häviämisen myötä. Yleinen arvio oli, että länsimainen liberaali demokratia ja markkinatalous olivat osoittaneet paremmuutensa ja sosialistinen järjestelmä puolestaan toimimattomuutensa. Francis Fukuyama julisti historian loppua ja Karl Popper totesi historian suurten kertomusten ajan olevan ohi. Näin perustavalaatuinen maailmanjärjestyksen muuttuminen herätti historioitsijoiden piirissä suuria odotuksia – vihdoin oli mahdollista tutkia kylmää sotaa päätyneenä prosessina, ilman vastakkainasettelun poliittista painetta.

Perinteisesti kylmää sotaa on tutkittu pääasiassa suurvaltapolitiikan näkökulmasta lähinnä kansainvälisten suhteiden, diplomatian ja taloushistorian keinoin. Lähestymistapa on perustunut vahvasti kaksinapaisen (bipolaarisen) maailmanjärjestyksen malliin ja siinä suurvaltablokkikes-

keiseen painotukseen sekä blokkien ristiriitaan. Etenkin kylmän sodan aikana tutkimuksessa ymmärrys kylmästä sodasta jakautui niin ikään läntiseen ja itäiseen tulkintaperinteeseen, jotka molemmat olivat poliittisesti ja ideologisesti värittyneitä.

Itäblokin kadottua ja Neuvostoliiton lakattua olemasta tutkimuksen kuumaksi kysymykseksi nousi se, miksi kylmä sota päättyi. Lännessä toivottiin erityisesti idän arkistojen avautumisen tuovan vastauksen siihen, millainen muutos murensi sosialistista järjestelmää. Varsin pian läntiset tutkijat joutuivat toteamaan, etteivät uudet aineistot tuoneetkaan olennaista lisävalaistusta kysymykseen. Syynä tähän oli ”nyt me tiedämme”-asenne eli lopputuloksesta liikkeelle lähtenyt selitysmalli, eräänlainen voittajien historia, joka oli valloillaan erityisesti lännessä. Entisessä itäblokkissa tutkimus keskittyi pääasiassa mustavalkoiseen menneisyyden käsittelyyn ja entisen järjestelmän syyllisten etsimiseen. Venäjällä kylmä sota ei noussut kansainvälisestä näkökulmasta tutkimuksen keskiöön, sillä omankin lähihistorian arvioinnissa oli riittävästi tekemistä.

Miksi idässä avautuneet arkistoaineistot eivät sitten tuoneet mitään erityisen uusia tuloksia läntiseen kylmän sodan tutkimukseen? Merkittävin syy lienee se, että huolimatta yrityksestä laajentaa tulkintaa kylmän sodan syistä ja seurauksista kysymykset ja näkökulma pysyivät samoina. Tutkijat tarkastelivat maailmaa edelleen saman kahtiajakautuneen ajatusmaailman kautta kuin oli tehty jo kylmän sodan aikaisessa tutkimukses-

sakin. Sinänsä ansiokas tutkimus jäi 1990-luvulla suurvaltapolitiikan tarkastelun tasolle, pääsemättä aikakauden analyysissä syvemmälle. Kylmän sodan päättyminen oli siinä määrin mullistava tapahtuma, että tutkijoillakin vei aikansa päästä henkisesti sen yli. Olivathan 1990-luvun historioitsijat kasvaneet ja saaneet koulutuksensa kylmän sodan hengessä ja siten sosialisoituneet kahtiajakautuneeseen maailmaan, jota supervallat johtivat. Lisäksi kylmän sodan lopun historiallisen hetken kokeneilla on muistissa median välittämä kuva muurin läpi ja yli murtautuneista tavallisista ihmisistä ja moottoreita länteen körötelleistä täyteen lastatuista Trabanteista. Nämä mielikuvat vahvistivat käsitystä siitä, että idän ja lännen välinen kanssakäyminen tuli mahdolliseksi vasta sosialismin romahduksen jälkeen. Ihmisten liikkeellelähtökin oli vain välillisesti suurvaltapolitiikan seurausta; tämä politiikka kulminoitui Neuvostoliiton silloisen johtajan Mihail Gorbatšovin haluttomuuteen puuttua jo alkaneeseen vapauskehitykseen Itä-Euroopassa. Kansan liikkeelle lähdössä ei siten ollut kyseessä hetken päähänpisto, vaan pitkään käynnissä olleen prosessin tulos.

Jotta voidaan vastata kysymyksiin siitä, miksi näin oli tapahtunut ja mikä oli erityisesti tavallisten ihmisten ja muiden pienten toimijoiden merkitys suurvaltapolitiikan muotoutumisessa, tarvitaan uudenlaista näkökulmaa ja toisenlaisia kysymyksenasetteluja.

Eurooppa monitasoisen vuorovaikutuksen kenttänä

Kun analyysi kohdistetaan suurvaltapolitiikan asemesta pienten toimijoiden vuorovaikutukseen, kylmän sodan Euroopasta on mahdollista saada kaivattuja tuloksia. Uusi tutkimuslinja ei kyseenalaista yllämainittua perinteistä kylmä sota -näkemystä, vaan tarkastelee aihettaan toisesta kulmasta ja esittää toisenlaisia kysymyksiä. Kun perinteinen kylmän sodan tutkimus näkee idän ja lännen väliset suhteet ensisijaisesti taloudellis-poliittis-yhteiskunnallisena vastakainasetteluna, uusi tutkimus lähestyy aika-

kautta idän ja lännen välisen vuorovaikutuksen näkökulmasta. Uusi näkökulma lähtee siitä, että kylmän sodan Eurooppa muodosti bipolaarisen rakenteen alla omalaatuisen vuorovaikutuksen kentän, jossa eritasoisten toimijoiden oli mahdollista harjoittaa kanssakäymistä ilman suurvalta- ja blokkipolitiikan kautta määräytyviä käyttäytymismalleja. Se, että tämä suhteellisen vapaan vuorovaikutuksen kenttä aktivoitui juuri Euroopassa, oli tiettyssä mielessä jopa luonnollista, sillä itä ja länsi kohtasivat selkeimmin täällä maantieteellisesti.

Rautaesirippu, joka Winston Churchillin sanoin laskeutui idän ja lännen väliin jakaen Euroopan kahteen erilaiseen järjestelmään, ei kuitenkaan estänyt ideoiden, asioiden tai tavaroiden siirtymistä idän ja lännen välillä. Eurooppalaisia valtioita yhdistivät vuosisatoja vanhat kulttuuriset ja kauppasuhteet sekä keskinäisten poliittisten liittoutumisten perinteet. Euroopan suhteellisen sattumanvarainen jako toisen maailmansodan jälkeen ei pystynyt katkaisemaan täydellisesti näitä vankkoja historiallisia siteitä. Puola, Tšekkoslovakia ja Unkari olivat lukeutuneet jo 1000-luvulta lähtien läntiseen kulttuuripiiriin, Romania taas identifioi itsensä läheisesti ranskalaiseen kulttuuriperinteeseen 1700-luvulta alkaen. Vaikka ihmiset eivät pystyneetkään liikkumaan idän ja lännen välillä entiseen tapaan, henkisellä ja kulttuurisella tasolla suhteet silti säilyivät ja synnyttivät uusia verkostoja, jotka mullistivat blokkien sisäisen vuorovaikutuksen kentän.

Keskeinen motiivi vuorovaikutuksessa oli – kuten aina ennenkin – molemminpuolinen hyöty. Vuorovaikutus aktivoitui aluksi taloudellisessa yhteistyössä, mutta vakiinnuttuaan se levisi myös poliittiselle tasolle. Esimerkiksi Länsi-Saksa pitäytyi erityisesti 1960-luvun alkupuolella yhteyksissään Neuvostoliittoon tiukasti taloudellisessa kanssakäymisessä, mutta suhteiden syventyessä 1970-luvulla lanseerattiin uusi idänpolitiikka, joka oli merkittävä avaus idän ja lännen suhteissa laajemminkin.

Tätä vuorovaikutussuhteiden kenttää voidaan hahmottaa eräänlaisena mentaalitilana, ideologi-

sista rajoituksista vapaana alueena, jossa yhteyksiä oli mahdollista solmia siten, etteivät suurvalta- tai blokkikontrollin tai vastakkainasettelun lainalaisuudet määrittäneet niitä. Eri toimijat saattoivat eri tilanteissa hahmottaa tätä mahdollisuuksien kenttää omista lähtökohdistaan käsin eri tavoin ja toimia myös eri aikoina eri tasoilla. Siten vaikkapa pienet valtiot saattoivat hakeutua yhteistyöhön keskenään tai hakea yhteyttä toiseen blokkiin kuuluneeseen valtioon. Tällainen esimerkki oli rautaesiripun eri puolilla sijaitsevien Suomen ja Unkarin keskinäisten suhteiden vahvistuminen 1960-luvulta lähtien niinkin paljon, että nämä kaksi pientä valtiota alkoivat jopa ajaa yhteisiä kansainvälisiä päämääriä blokkirajoituksista välittämättä. Valtiosuhteiden taustalla vaikuttivat laajat ja perinteikkäät siteet tavallisten kansalaisten sekä kansalaisjärjestöjen välillä. Erilaiset monikansalliset organisaatiot saattoivat myös hakea tukea valtioilta yli blokkirajojen. Kontrollista vapaa vuorovaikutuksen kenttä oli hyödyllinen myös blokkeja johtaneille suurvalloille. Ideologisen johdonmukaisuuden ja suurvalta-aseman puolustamisen sisäsyntyinen vaatimus oli näille valtioille huomattava rajoite. Antautuessaan vuorovaikutukseen kontrollin ulkopuolella Neuvostoliitto ja Yhdysvallat saattoivat päästä eroon roolinsa asettamista rajoitteista ja käyttäytyä tavallisen valtion tavoin, vapautua pakollisen retoriikan kahleesta ja ajaa omia kansallisia etujaan blokin intressien sijaan. Neuvostoliitolle vuorovaikutuksen kenttä tarjosi mahdollisuuden erityisesti hyödyllisiin talouskontakteihin lännessä ilman että se olisi joutunut ideologiseen uskottavuuskriisiin. Yhdysvalloille ei-eurooppalaisena toimijana vuorovaikutuksen kenttä antoi mahdollisuuden vaikuttaa kylmän sodan rakenteisiin. Se pyrki vaikuttamaan itäblokin sisäiseen kehitykseen niin sanotuilla pehmeillä keinoilla, tarjoamalla sosialistisille maille taloussuhteita. Esimerkiksi Romania pystyi presidentti Richard Nixonin aikana menestyksekkäästi vastustamaan itäblokin talousintegraatiota nojautuen Yhdysvaltojen taloustukeen. Romanian toiminta pakotti Neuvostoliittoa suuntaamaan omaa taktiikkaansa toisin.

Näin Yhdysvallat saattoi vaikuttaa Euroopan kehitykseen perinteisiä suurvaltapolitiikan keinoja monipuolisemmin. Kylmän sodan kokonaisvaltaiselle ymmärtämiselle keskeistä onkin se havainto, että vaikka nämä suhteet perustuivat pääasiassa kahdenvälisiin (bilateraalisiin) yhteyksiin, muodostui niistä silti monenkeskinen (multilateraalien) suhteiden verkosto.

Vuorovaikutuksen kentän synnyn tarkkaa ajankohtaa on vaikea määritellä, sillä kuten aiemmin mainittiin, se on ollut osa eurooppalaista kulttuuripiiriä alusta saakka. Voidaan hyvällä syyllä olettaa, ettei vuorovaikutus koskaan loppunut rautaesiripusta huolimatta. Vuorovaikutuksen kenttä alkoi aktivoitua kuitenkin toden teolla 1950-luvun puolivälissä Neuvostoliiton muuttuneen politiikan vuoksi. Nikita Hruštšovin kaudella (1953–1964) Neuvostoliitossa ymmärrettiin, että Neuvostoliiton oli päästävä osalliseksi lännen esimerkin mukaisesti teknologiseen kehitykseen perustuneesta intensiivisestä talouden kasvusta, jotta se voisi menestyä suurvaltakilpailussa. Menestyksekkäästä avaruusohjelmasta ja suhteellisen korkeasta aseteknologiasta huolimatta siviilituotannon teknologinen jälkeenjääneisyys ja siihen liittynyt taloudellisen kasvun hitaus vaativat Neuvostoliitossa poliittisen linjan muutosta ja uudenlaisen modernisaatiomallin omaksumista. Päästäkseen osalliseksi lännessä tapahtuneesta teknologisesta kehityksestä Neuvostoliiton oli avattava uusia kontakteja länteen niillä tasoilla kun se oli Yhdysvaltain käynnistämän korkean teknologian vientikiellon (CoCom) aikana mahdollista.

Suurvaltapolitiikan tasolla Hruštšovin rauhanomaisen rinnakkaiselon politiikka hälvensi jatkuvaa vastakkainasettelua. Yhteistyökanavien avaaminen länteen herätti kiinnostuksen yhteistyöhön Länsi-Euroopassa – Ranskassa, Iso-Britanniassa ja Länsi-Saksassa, mikä aktivoi vuorovaikutuksen kentän avoimeksi toimintatilaksi. Kansainvälisen liennytyksen vahvistuessa 1960-luvun lopulla myös länsi osoitti halukkuutensa etsiä uusia kanavia kanssakäymiseen idän kanssa. Kehitys jatkui vuorovaikutuksen näkökulmasta myönteisesti. Yhteistyömahdol-

lisuuskien uudelleenajattelu edesauttoi 1970-luvulla Etyk-prosessin käynnistymistä, mikä virallisti idän ja lännen välisen vuorovaikutuksen myönteisen luonteen. Liennytyksen aikana toimintamahdollisuudet olivat laajemmat ja monia myöhemminkin itä-länsi-suhteita määrittäneitä sopimuksia ja yhteistyökuvioita luotiin juuri tuolloin. Tultaessa 1970–80-lukujen vaihteeseen suurvaltasuhteiden kylmetessä myös vuorovaikutuksen kenttä supistui, ja erityisesti itäblokkiin kuuluneiden pienten valtioiden liikkumatila väheni. Suhteellisen vapaan ajan jälkeen korkean teknologian vientikiellon tiukentuessa myös taloudelliset suhteet muuttivat luonnettaan ja itä-länsi-suhteet määrittäytyivät uudelleen.

Pienet toimijat suurvaltapolitiikan taustalla

Suurvalta- ja blokkipolitiikan tasolla idän ja lännen välinen vuorovaikutus oli erittäin kontrolloitua, mutta siirryttäessä alemmalle käytännön toimijatasolle kuva muuttuu. Yksittäiset valtiot niin idässä, lännessä kuin niiden välissäkin olivat huomattavasti aktiivisempia kanssakäymisessään keskinäisen yhteistyön tasolla kuin aikaisemmin on oletettu. Valtioiden lisäksi myös ylikansalliset organisaatiot, yritykset ja yksilöt muokkasivat omalla toiminnallaan suurvaltapolitiikkaa ja siten kylmän sodan kokonaiskuvaa.

Suurvaltapolitiikasta ja blokkien kontrolloista vapaa vuorovaikutuksen kenttä hyödytti kaikkia maita, mutta erityisesti niitä valtioita, jotka kärsivät eniten itsemääräämisoikeutensa rajoituksista, kuten esimerkiksi itäblokin pienet valtiot. Pääsy monitasoisen vuorovaikutuksen kentälle kompensoi alisteista asemaa Neuvostoliiton vaikutuspiirissä ja laajensi merkittävällä tavalla liikkumatilaa niin blokin sisällä kuin koko Euroopassa. Vuorovaikutuksen kenttä oli kuitenkin määrittelemätön ja toimiminen siinä riippui siitä, miten yksittäiset toimijat arvioivat mahdollisuuksiaan suhteessa Moskovan kontrollipyrkimyksiin. Tästä syystä itäblokin valtioiden toiminta välitilassa vaihteli ajasta ja tilanteesta riippuen varsin paljon. Yhteistä niille kuitenkin

on se, että se tarjosi mahdollisuuden solmia uudenlaisia suhteita länteen ja suhtautua Neuvostoliittoon kuten mihin tahansa muuhun valtioon. Pienet valtiot saattoivat siten siirtyä blokin vaikutuksen ja sidonnaisuuksien ulkopuolelle ja olla omia tavoitteitaan ajavia itsenäisiä toimijoita.

Neutraalit valtiot muodostivat kylmän sodan kahtiajakautuneessa rakennelmassa niin sanotun harmaan alueen kahden blokin väliin. Harmaaseen alueeseen kuuluivat valtiot, joita yhdistivät sotilaallinen liittoutumattomuus ja demokraattinen yhteiskuntajärjestelmä. Monitasoisen vuorovaikutuksen kentällä operoivilta valtioilta ei vaadittu erityisiä ominaisuuksia, vaan siinä saattoi toimia mikä tahansa valtio tai toimija. Ne saattoivat operoida kentällä vain tietyissä asioissa ja olla sitoutumatta laajempiin kokonaisuuksiin ja merkityksiin. Toimijat saattoivat pidättäytyä vuorovaikutuksesta ja taas palata vuorovaikutussuhteeseen poliittisen tilanteen salliessa.

Suomen esimerkki kylmän sodan aikana on oiva osoitus siitä, että myös neutraalit valtiot saattoivat laajentaa toimintamahdollisuuksiaan hyödyntämällä vuorovaikutuksen kenttää. Suomi neutraalina valtiona saattoi toimia harmaalla alueella, mutta hyödyntää kenttää halutessaan varmistaa toimivat suhteet sekä itään että länteen. Tästä oiva käytännön esimerkki on Suomen toimiminen Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välissä kylmän sodan loppuvaiheessa. Hyödyntämällä vuorovaikutuksen kenttää oli mahdollista saada korkean teknologian kehittämiseen vaadittavia komponentteja lännessä ja käydä kauppaa Neuvostoliiton kanssa molempia tyydyttävällä tavalla.

Pitkän prosessin moniulotteinen analyysi

Monitasoisen vuorovaikutuksen kentän muotoutuminen Eurooppaan ja rautaesiripun läpäisevät vaikutteet niin itään kuin länteenkin mahdollistivat kylmän sodan kahtiajaon päättymisen Euroopassa 20 vuotta sitten. Käytännön toiminnan analyysi pitkällä aikavälillä myös idän näkökul-

masta muuttaa perinteistä kylmän sodan kuvaa. Muutos ei tapahtunut yhdessä yössä Berliinissä eikä selitys ole yksinomaan Neuvostoliiton taloudellisessa heikkoudessa. Pienten toimijoiden merkitys suurvaltasuhteiden kehitykselle ja kylmän sodan aikana vaikuttaneeseen muutokseen on huomattavasti suurempi kuin aikaisemmassa tutkimuksessa on arvioitu.

Kyse on siis huomattavasti monimutkaisemmasta prosessista, johon vaikuttivat yhtä lailla suurvallat, pienet valtiot, yritykset, organisaatiot ja ennen kaikkea tavalliset ihmiset. Juuri he, jotka kiipesivät muurin yli tai pakkasivat omaisuutensa Trabantiin ja suuntasivat länteen. Aivan samalla tavalla prosessin muotoutumiseen vaikuttivat ne ihmiset, jotka halusivat kehittää sosialistista järjestelmää ja kieltäytyivät kylmän sodan aikana siirtymästä länteen.

Idän tuleminen mukaan kylmän sodan analyysiin on erityisesti Euroopan kannalta välttämätöntä, jotta kokonaiskuva kylmän sodan aikana tapahtuneista muutoksista olisi mahdollinen. Valitettavan usein tutkimus kylmästä sodasta on päätynyt rautaesirippuun idän ja lännen rajalle, ja suhtautumista toiseen puoleen leimasi yksinkertaistettu ymmärrys ”vihollisesta”. Jotta Euroopan kylmän sodan historia olisi moniulotteinen, on paikallaan katsoa itää ja läntä symbionttisena kokonaisuutena, ja kysyä, millaista vuorovaikutusta tapahtui – ja miksi. Tämän näkökulman merkitystä korostaa myös kylmän sodan jälkeinen eurooppalainen kehitys. Huolimatta vuosikymmenten jaosta Eurooppa palautui kylmän sodan päätyttyä varsin nopeasti vanhan mantereen kaltaiseksi. Itäpuolelle jääneet valtiot, kuten esimerkiksi Puola, Unkari, Tšekki ja Slovakia, olivat ensimmäisiä Euroopan unioniin liittyneitä entisiä sosialistisia valtioita.

Valmius yhteistyöhön perustui kylmän sodan aikana luotuihin suhteisiin länteen. Tämä vuorovaikutuksen traditio selittää osaltaan myös sen, miksi kylmän sodan kahtiajako päättyi juuri Euroopassa Berliinin muurin murtumiseen vuonna 1989. Berliinin muuri oli keinotekoisuutensa vuoksi kylmän sodan selkein symboli ja sen murtuminen osoitti, että rautaesirippu oli vain hidaste, ei vuorovaikutuksen este.

Monitasoiseen vuorovaikutukseen perustuva lähestymistapa juontaa juurensa päättyvässä olevan Suomen Akatemian rahoittaman projektin *Knowledge through the Iron Curtain – Transferring Knowledge and Technology in Cold War Europe* (www.helsinki.fi/aleksanteri/kic) piirissä tehtyihin tapaustutkimuksiin sekä tekeillä olevaan projektin loppujulkaisuun. Yhdentoista tapaustutkimuksen perusteella monitasoinen vuorovaikutus nousee keskeiseksi toimijuuden selittäjäksi kylmän sodan Euroopassa. Se avaa uudenlaisen näkökulman kylmän sodan aikaiseen kehitykseen sekä avartaa ymmärrystä myös kylmän sodan jälkeiseen kehitykseen. *Knowledge through the Iron Curtain* -projekti oli pääjärjestäjä lokakuun lopussa pidetyssä 9. Aleksanteri-konferenssissa, jonka teemana oli kylmän sodan vuorovaikutuksen uudelleenarvio. Tässä kansainvälisessä konferenssissa noin 200 tutkijaa tarkasteli kylmää sotaa erilaisesta näkökulmasta ottaen kantaa muun muassa vuorovaikutukseen sekä pienten toimijoiden toimintaan kylmän sodan maailmassa. Erityisesti kulttuurin näkökulmasta uudenlaiset kylmän sodan tulkinnot ovat valtaamassa alaa ja kylmän sodan ymmärrys syvenee. Muutos on käynnissä ja tuo mielenkiintoisia uusia tuloksia kylmän sodan kaudesta Euroopassa.

Lähteet

- Gaddis, John Lewis (2005), *The Cold War*. London: Allen Lane/Penguin.
- Katzenstein, Peter (1985), *Small States in World Markets*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kennedy-Pipe, Caroline (2007), *The Origins of the Cold War*. London: Palgrave-Macmillan.
- Kettunen, Pauli and Aunesluoma, Juhana (eds.) (2008), *The Cold War and the Politics of History*. Helsinki: Edita.
- Ludlow, N. Piers (ed.) (2007), *European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973*. Cold War History Series. Milton Park: Routledge.
- Olesen, Thorsten B. (ed.) (2004), *The Cold War – and the Nordic Countries. Historiography at a Crossroads*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Péteri, György (ed.) (2006), *Nylon Curtain. Transnational and Trans-Systemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*. Trondheim: Program on East European Cultures and Societies.
- Rosenau, J. (1990), *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton: Princeton University Press.
- Westad, Odd Arne (ed.) (2000), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory*. London: Frank Cass Publishers.